

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ԼԻԲԱՆԱՆՅԱՆ ՍՈՂԵԼԸ

Աշխարհի երեք մայրցամաքների՝ Ասիայի, Եվրոպայի և Աֆրիկայի վրա տարածված երբեմնի Օսմանյան կայսրությունը էթնիկական առումով միատարր կազմավորում չէր: Նա տարբեր ազգությունների, կլանների և հարանվանությունների, քաղաքակրթությունների կրողների մի խալտաբղետ խառնարան էր: Նրա տարածքներում թուրքերի հետ միասին բնակվում էին ասորիները, արաբները, բուլղարները, հայերը, հրեաները, հունգարացիները, հույները, սերբերը և սլավոնական այլ ժողովուրդներ, քրդերը և ոչ թուրք էթնիկական այլ խմբեր և կազմավորումներ, որոնք կազմում էին կայսրության բնակչության մեծամասնությունը:

Օսմանյան կայսրության կազմավորման առաջին օրվանից ազգային հարցը հանդիսացել է նրա ներքաղաքական կյանքի ամենատուր հիմնախնդիրներից մեկը, որը մշտապես ցնցել է այդ պետության գոյության հիմքերը և ի վերջո դարձել է նրա կործանման հիմնական պատճառներից մեկը:

Հայկական հարցը, որպես համաօսմանյան ազգային հարցի օրգանական մաս, անցել է զարգացման երեք փուլ և յուրաքանչյուր փուլում ունեցել իր առանձնահատկությունները և բնորոշ գծերը, որոնք երբեմն համընկել են Օսմանյան կայսրությունում ազգային ընդհանուր հարցի հետ, իսկ երբեմն էլ՝ էականորեն տարբերվել նրանից:

Նման ընդհանրություն-տարբերությունները տիպական էին ոչ միայն հայկական հարցին, այլև հունական, ասորական, բալկանյան, արաբական և այլ ազգային հարցերին:

Ի հավելումն, պետք է նշել, որ հայկական հարցը յուրաքանչյուր վայրում ունեցել է իր կոնկրետ բովանդակությունը, լուծման ձևերն ու մեթոդները:

Առաջին վայրն ընդգրկում է պատմական մի մեծ ժամանակաշրջան, XVII դարից, Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև

Կասրե Շիրիմի պայմանագրից, որով Արևելյան Հայաստանն անցավ պարսկական, իսկ Արևմտյան Հայաստանը՝ Օսմանյան տիրապետության ներքո, մինչև Բեռլինի 1878 թ. միջազգային կոնգրեսը:

Այս փուլի յուրահատկությունը կայանում է նրանում, որ հայկական հարցը ներքին, ներօսմանյան հարց էր: Հայերը չունեին հատուկ կարգավիճակ: Նրանք իրավական, քաղաքական և քաղաքացիական առումով գտնվում էին նույն վիճակում, ինչ վիճակում գտնվում էին կայսրության մյուս ոչ թուրք, քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդները: Դա մի բառով կարելի է բնութագրել որպես իրավագուրկ վիճակ: Նրանք համարվում էին «ռայյա»՝ հարկատու, ոչ լիաբժեք, տիրապետող թուրք ազգին ստորադաս և նրա հետ համեմատած երկրորդ կարգի ժողովուրդ: Հանուն արդարության հարկ է նշել, որ ծանր վիճակում էին գտնվում նաև ոչ թուրք մահմեդական ժողովուրդները, մասնավորապես մահմեդական արաբները, ինչպես նաև քրդերը:

Օսմանյան կայսրություն տիրում էր սուլթանի՝ փառիշահի կամքը, իսկ տեղերում տեր ու տնօրեն էին վալիները և փաշաները: Գործում էին մահմեդական իրավունքի՝ շարիաթի օրենքներն ու սովորության իրավունքի՝ ադաթի նորմերը, որոնք իրավական ստույծով չէին պաշտպանում հայերի և մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների շահերը:

Հայերը, ինչպես և մյուս քրիստոնյաները, զրկված էին զենք կրելու, դատարանում վկայություն տալու, անգամ ձի նստելու իրավունքներից: Դրանից կարող էին օգտվել միայն թուրքերը կամ մահմեդականները, որոնց հանդիպելիս հայերը և մյուս քրիստոնյաները պարտավոր էին նրանց զիջել ճանապարհը: Նման ստորացուցիչ սահմանափակումները և արգելքները շատ ու շատ էին:

Քրիստոնյաները, այդ թվում և հայերը, չունեին անձի և գույքի անձեռնմխելիություն, քանի որ Օսմանյան կայսրությունում գործող օրենքները, նորմերը և սովորությունները նման երաշխիքներ չէին տալիս:

Կար նաև կրոնի հարցը: Օսմանյան կայսրությունում սովորական երևույթ էր հայերի կրոնական զգացմունքների ոտնահարումը: Կրոնական հալածանքները, բռնի թուրքացման քաղաքականությունը, հայերի ծանր սոցիալ-տնտեսական վիճակի հետ միահիյուսված, հաճախ ստիպում էին նրանց դավանափախ լինել: Դիշա է, դա հայերի մոտ միաժամանակյա զանգվածային բնույթ չկրեց, ինչպես վրացիների մոտ, սակայն այնուհանդերձ, դրա վտանգը մշտապես կախված էր նրանց գլխին:

Համանման մոճավանջային վիճակում էին գտնվում սաանց քաջատության Օսմանյան կայսրության մյուս բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները: Ահա թե ինչու պատմագիտական գրականության մեջ ընդունված է Օսմանյան կայսրությունը բնութագրել որպես ժողովուրդների բանտ:

Օսմանյան իշխանությունները, բացի վերոնշյալներից, որոնք կիրառվում էին բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների, մասնավորապես, քրիստոնյաների նկատմամբ, ունեին մահ առանձնահատուկ քաղաքականություն հայերի նկատմամբ: Մենք նկատի ունենք երկու կարևոր հանգամանք:

Առաջին, սուլթանական իշխանությունների քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանի վարչաառաքածային բաժանման հարցում: Նրանք XVII–XIX դդ. բազմիցս վերաձևում և վերակազմավորվում էին Արևմտյան Հայաստանի մարզերը, մինչև որ գտնվեց այն տարբերակը, որն առավելագույնս էր համապատասխանում նրանց շահերին: Դրա հիմքում դրված էր հայկական շրջանները կոտորակելու, տրոհելու գաղափարը, այն հաշվով, որ դրանք միացվեն թուրքական շրջաններին և այդ ուղիով «վաքրացնեն» բոլոր հայկական տարածքները և նրա հայ ազգաբնակչության տոկոսային հարաբերակցությունը թուրք, քուրդ և մահմեդական այլ ժողովուրդների համեմատությամբ:

Երկրորդ, սուլթանական կառավարությունը Արևմտյան Հայաստանը զավթելուց հետո անմիջապես ձեռնամուխ եղավ նրա ժողովրդագրական կազմի շեշտակի վավախությանը, նստատակ ունենալով արհեստականորեն նվազեցնել հայերի թվաքանակը նրանց բնօրրանում: Նա խրախուսում և հովանավորում էր ոչ հայկական էթնիկական տարրերի՝ թուրքերի, քրդերի, չերքեզների և այլոց ներթափանցումը կամ վերաբնակեցումը Արևմտյան Հայաստանում: Նրանց ավագանու ձեռքն էին անցնում հայերին պատկանող հողերը, որտեղ նրանք տեր ու տնօրեն էին: Նրանց արվում էին զանազան արտոնություններ, որի հետևանքով հայերը ոչ միայն տնտեսապես, այլև իրավական տեսակետից կախման մեջ էին ընկնում իրենց հայրենիքի տարածքներում նորահաստատ մահմեդական փաշաներից, աղաներից և բեգերից:

Թուրքերի, քրդերի և չերքեզների բնակեցումը հայկական շրջաններում և տեղաբնիկ հայերի պապենական հողերի բռնագրավումը հարցի մի կողմն էր: Հարցի մյուս կողմն այն էր, որ Օսմանյան իշխանություններն անընդհատ բախումներ և ընդհարումներ էին հրահրում եկվոր մահմեդականների և տեղաբնիկ հայերի միջև, արհեստականորեն նրանց լարում միմյանց դեմ, պաշտպանելով նորաբնակներին ընդդեմ հայերի: Դեռ ավելին. օսմանյան իշխանությունները շատ հաճախ քրդերի և չերքեզների ձեռքով էին իրականացնում հայերի ջարդերը:

Այսպիսին էր ընդհանուր գծերով սուլթանական կառավարության քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ XVII–XIX դարերում:

Այսպիսով, եթե բնութագրելու լինենք հայկական հարցի բովանդակությունն առաջին փուլում հայերի ազգային խնդիրների տեսանկյունից, ապա կարելի է ասել, որ հայերը հետամուտ էին երեք կարևոր նպատակների: Առաջին, պահպանել Արևմտյան Հայաստանի տարածքներն

իրենց ձեռքում և կանխել դրանց բռնագրավումը թուրքերի, քրդերի և չերքեզների կողմից: Հայերի ելակեան այս հարցում այն էր, որ տարածքների կորուստն անխուսափելիորեն կհանգեցներ հայերի անհետացմանը, քանի որ տարածքն է այն միակ հուսալի հիմքը, որի վրա կարող էր գոյություն ունենալ տվյալ ժողովուրդը, որպես էթնիկական ինքնություն:

Երկրորդ, պահպանել Արևմտյան Հայաստանի հայկական էթնիկական-ազգային և կրոնական դիմապատկերը, դիմագրավել նրա դիմոգրաֆիկական կազմը արհեստականորեն փոփոխության ենթարկելու օսմանյան կառավարողների քաղաքականությանը:

Երրորդ, դիմակայել հայերի էթնիկական և կրոնական ձուլման բոլոր փորձերին, որ դրսևորվում էին Օսմանյան կայսրությունում՝ կառավարման բոլոր մակարդակներով:

1870-ական թվականների վերջերին 1880-ական թվականների սկզբներին հայկական հարցը քակտիւեց իր զարգացման երկրորդ վտուր: Այս վտուրն հայկական հարցը դադարեց նեօօսմանյան ներքին հարց լինելուց և վերածվեց միջազգային հարցի, դառնալով միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա և ավելի մեծ՝ Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մասը:

Երկրորդ վտուրն, որն ընդգրկում է 1878-1914 թթ., ստաջ քաշվեցին հայկական հարցի լուծման մի քանի տարբերակներ:

Սկզբնական շրջանում, ընդհուպ մինչև 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունը, հայկական հարցի ամենատարածված մոդելը բարենորոգումների մոդելն էր, որ պարբերաբար առաջ էր քաշվում եվրոպական մեծ տերությունների, ինչպես նաև զանազան քաղաքական ուժերի կողմից:

Այս մոդելն առաջին անգամ պաշտոնապես առաջ քաշվեց 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, 1878 թ մարտի 3-ին, Սամբուլի մերձակա Սան Սաեֆանո քնակավայրում ստորագրված հաշտության պայմանագրի 16-րդ հոդվածով¹ և Բեռլինի կոնգրեսի 1878 թ. հուլիսի 13-ին ընդունված տրակաաաի 61-րդ հոդվածով: Այդ պայմանագիրը, որն ամրագրեց Օսմանյան կայսրության ռազմական պարտությունը և մի շարք տարածքային կորուսաներ Բալկաններում և Կովկասում, պարունակում էր հատուկ հոդված Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ կիրառելու վերաբերյալ: Դա հենց 16-րդ հոդվածն էր, որտեղ արձանագրված էր, որ «Բարձր Դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հատուցվող բարելավումներ և բարենորոգություններ, և զերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից»²:

Պայմանագիրը պարունակում էր ևս մի շատ կարևոր կետ. կողմերը համաձայնվեցին, որ Ասիական Թուրքիայում, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանում, ռուսական զորքերը կմնան վեց ամիս ժամանակով, որի ընթացքում այնտեղ պետք է կիրառվեին բարեկախումները: Ռուսական զորքերի ներկայությունը բարեկախումների իրականացման յուրօրինակ երաշխիք էր:

Սառն Ստեֆանոյի պայմանագիրը հայկական հարցի լուծման հետևանքների տեսանկյունից, ընդհանուր առմամբ արժանի է դրական գնահատականի:

Սուլթանը և Օսմանյան կառավարությունն այդ պայմանագրով ընդունում էին հայերի անասելի ծանր վիճակը, նրանց անասպառնով դրությունը և քրդերի ու չերքեզների բացասական դերակատարությունն այդ հարցում:

Նրանք պաշտոնապես պարտավորվում էին շտկել դրությունը, հայերի գոյության համար ստեղծել կյանքի նորմալ պայմաններ և սանձել քրդերի ու չերքեզների խժոժությունները:

Եվ այս ամենն ամրագրված էր միջազգային փաստաթղթում, որի տակ դրված էին սուլթանական Թուրքիայի պաշտոնական ներկայացուցիչների ստորագրությունները:

Սառն Ստեֆանոյում ստորագրված պայմանագիրն, անշուշտ, ուներ նաև թերություններ և վրիպումներ: Նրանում խոսք չկար Արևմտյան Հայաստանում վարչական ինչ-որ միավոր ստեղծելու մասին, որը կարող էր ռեֆորմների կիրառումը և այդ սահմաններում հայկական հարցի լուծումը դնել իրավական հիմքի վրա, որն իր հերթին հարցի լուծումն ափելի հուսալի կդարձներ:

Սառն Ստեֆանոյի պայմանագիրը ռուսական դիվանագիտության հաղթանակն էր, որը խիստ անհանգստացրեց եվրոպական մրցակից պետություններին: Նրանք վախենում էին, որ Օսմանյան կայսրությունը կընկնի լիակատար կախման մեջ Ռուսաստանից և Արևելյան հարցում գոյություն ունեցող ստորատեղիական հավասարակշռությունը կփոխվի հոգուտ Ռուսական կայսրության, իսկ դա հակասում էր նրանց շահերին և նրանք դա թույլ տալ չէին կարող:

Այդ գործում հատկապես ակտիվ էին Անգլիան և Ավստրո-Հունգարիան, որոնք վայելում էին Գերմանիայի և նրա կանցլեր Բիսմարկի աջակցությունը: Նրանց հաջողվեց հասնել այն բանին, որ հրավիրվի հատուկ կոնգրես, որը բացվեց Բեռլինում 1878 թ. հունիսի 13-ին և տևեց մինչև հուլիսի 13-ը: Կոնգրեսում Անգլիային և Ավստրո-Հունգարիային, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի աջակցությամբ հաջողվեց վերանայել Սառն Ստեֆանոյի որոշումները, թուլացնել Ռուսաստանի դիր-

քերը, և, ընդհակառակը, ուժեղացնել իրենց դիրքերը և ազդեցությունը Օսմանյան կայսրության վրա³:

Բեռլինի կոնգրեսը, Սան Ստեֆանոյից հետո, երկրորդ անգամ անդրադարձավ հայկական հարցի լուծման բարենորոգումների մոդելին:

Բեռլինի կոնգրեսում ստորագրված տրակտատի 61-րդ հոդվածը ամբողջությամբ նվիրված էր այդ խնդրին, որը, սակայն, սկզբունքային մի շարք հարցերում տարբերվում էր Սան Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածից, և այդ ի վնաս հայերի էր: Դա է վկայում նրա բավանդակությունը. «Բարձր դուռը համձն է առնում հայաբնակ վայրերում անհասպաղ իրազործել տեղական կարիքներից բխող բարելավումներ և բարեփոխումներ և ապահովվել հայերի անվտանգությունը չեքքեզներից ու քրդերից: Այդ նպատակով ձեռնարկած միջոցառումների մասին Բարձր դուռը պարտավոր է պարբերաբար հաղորդել պետություններին, որոնք պետք է հսկեն դրանց գործադրությունը»⁴:

Եթե Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով ռեֆորմները պետք է իրագործվեին Արևմտյան Հայաստանում, ռուսական զորքերի ներկայության պայմաններում, որը, ինչպես նշվեց, որոշակի երաշխիք էր իսկապես դրանց իրագործման համար, ապա ըստ Բեռլինի տրակտատի, ռուսական զորքերը դուրս էին բերվում և ամեն ինչ թողնվում էր սուլթանի հայեցողությանը: Նա միայն պարտավորվում էր պարբերաբար պետություններին հաղորդել իր ձեռնարկած քայլերի մասին: Վերջիններս ձեռք էին բերում միայն հսկողական ֆունկցիաներ:

Չավեշտականն այն էր, որ տերությունները սուլթանին էին համձնարարում «ապահովել հայերի անվտանգությունը չեքքեզներից ու քրդերից», այն դեպքում, երբ ինքը սուլթանն էր քրդերի ու չեքքեզների հակահայկական բոլոր գործողությունների գլխավոր հրահրողը: Դրա լավագույն օրինակն այն է, որ հենց Բեռլինի կոնգրեսից հետո, 1891 թ. սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի հրամանով ստեղծվեց բացառապես քրդերից կազմված և օսմանյան կառավարության հաշվին պահվող հեծելազոր, որը նրա անուշով կոչվեց «Համիդիե»: 30 զնդերից կազմված այդ հեծելազորի գլխավոր նպատակը հայկական ջարդեր կազմակերպելն էր, որը մա «փայլուն» կերպով դրսևորեց հատկապես 1894–1896 թթ. հայկական կոտորածների ժամանակ:

Հատկանշական է նաև այն, որ Աբդուլ Համիդ II-ի հատուկ հրամանով արգելվեց կայսրության ողջ տարածքում «Էրմենիստան»՝ «Հայաստան» անվան օգտագործումը:

Իսկ եթե նկատի առնենք նաև այն հանգամանքը, որ մեծ տերությունների միջև մշտապես գոյություն ունեին տարաձայնություններ և հակասություններ, ապա հասկանալի կդառնա, որ այդ տարաձայնություններից սուլթանը կարող էր օգտվել և, իրոք, փայլուն կերպով օգտվեց ռե-

ֆորմները ձախողելու և իր ջարդարարական քաղաքականությունը շարունակելու համար:

Այլ կերպ ասած, Բեռլինի տրակտատով վերացվեց Արևմտյան Հայաստանում ռեֆորմների իրականացման համար Սան Ստեֆանոյի ստեղծած մեխանիզմը և դրա վախարեն իրական ոչինչ չառաջարկվեց: Դժվար է չհամաձայնել Մուսա Պրենսի այն կարծիքի հետ, որ հայկական հարցը Բեռլինի վեհաժողովում ընդունված որոշումների գոհը դարձավ, քանի որ «անգլո-գերմանական մրցակցությունը և բխմարկային մաքիավելիզմը թույլ չտվեցին Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի իրագործումը»:

Այդուհանդերձ, հայկական հարցի լուծման բարենորոգումների մոդելը, որպես այդպիսին, ուներ որոշակի առավելություններ:

Նախ, այդ մոդելի առաջադրումն ինքնին խտստովանություն էր սուլթանի կողմից այն մասին, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերի վիճակն իրոք ծանր էր և գոյություն ուներ հայկական հարց, որը լուծում էր պահանջում:

Երկրորդ, այս մոդելը ձևականորեն ընդունելի էր հայկական հարցի մեջ ընդգրկված բոլոր երեք կողմերի համար՝ արևմտահայության, եվրոպական պետությունների՝ Անգլիա, Ավստրո-Հունգարիա, Գերմանիա, Ռուսաստան, Ֆրանսիա, և Օսմանյան կայսրության համար:

Երրորդ, նա մշտապես նկատի էր առնում որոշակի տարածք և, ըստ էության, ընդգրկում էր Արևմտյան Հայաստանի հիմնական շրջանները՝ Էրզրումի, Խաբբերդի, Սվազի, Բիթլիսի, Վանի, Դիարբեքի, իսկ մեկ այլ տարբերակով՝ նաև Տրապիզոնի, Վիլայեթները:

Բարեվախտումների մոդելը, սակայն, կատարման և իրագործման մեխանիզմի ստումներով, ուներ նաև մի շարք էական թերություններ: Նա այդպես էլ չունեցավ իրական և ազդեցիկ լծակներ, որոնք բարենորոգումների վերաբերյալ ընդունված և միջազգային փաստաթղթերում ամրագրված բազմաթիվ որոշումների իրականացումը դարձնեին պարտադիր, անկասելի և անշրջելի: Եվրոպական պետությունները բավարարվում էին ընդունված որոշումներով և լույզ զանազան հայտարարություններով և հարկ չէին համարում իրենց իսկ ձևակերպումներով ընդունված որոշումների իրագործման համար դիմել գործնական և արդյունավետ քայլերի:

Ինչ վերաբերում էր Օսմանյան կայսրությանը, ապա նրա կառավարողներն այս հարցում մշտապես վարել են երկդիմի քաղաքականություն: Նրանք մի կողմից հրապարակայնորեն ընդունում էին հայկական շրջաններում բարեվախտումների անհրաժեշտությունը և իրենց ստորագրությունը դնում միջազգային համապատասխան փաստաթղթերի տակ,

իսկ մյուս կողմից մեծ եռանդով և արտակարգ ջանասիրությամբ իրագործում հայկական ջարդեր:

Արդյունքն եղավ այն, որ գործեց ոչ թե բարենորոգումների, այլ հայերի զանգվածային կոտորածների մոդելը:

Երկրորդ փուլում երևան եկավ հարցի մեկ այլ տարբերակ՝ Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման մոդելը, որն առանձնապես մեծ տարածում գտավ 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո: Դրան նպաստեց այն հանգամանքը, որ երիտթուրքերը ասպարեզ իջան XVIII ֆրանսիական հեղափոխության հռչակած «Ազատություն, եղբայրություն, հավասարություն» լոզունգների ներքո: Կայսրության բոլոր ժողովուրդները ցնծությամբ դիմավորեցին սահմանադրությունը վերականգնելու և արյունաբերու սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի դաժան վարչակարգը վերացնելու երիտթուրքերի խոստումները: Մարդիկ կարծում էին, որ նոր դարաշրջան է սկսվում Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ: Դրանց մեջ էին նաև հայերը:

Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման գաղափարը իր ջերմ կողմնակիցներն ունեցավ կայսրության համարյա բոլոր ժողովուրդների, անգամ թուրքերի քաղաքական առանձին գործիչների մոտ:

Այդ սկզբունքի ջերմ կողմնակից էր սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի զարմիկ, իշխան Սաբահեդդինը, որը մեծ հեղինակություն էր վայելում երկրում: Նա մտահոգ էր Օսմանյան կայսրության հետամնացությունը հաղթահարելու և այն առաջադեմ ու զարգացած պետության վերածելու հարցով: Նրա կարծիքով դրա համար անհրաժեշտ էր, բացի այլ քայլերից, արմատապես վտխել ազգային քաղաքականությունը ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ: Սաբահեդդինը կողմնակից էր, որ բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդներին տրվի լայն ինքնավարություն: Դեռ ավելին, նա գտնում էր, որ ազգային ծայրամասերին կարելի է ինքնավարություն տալ և այդ հիման վրա ստեղծել իրավահավասարազոր պետական կազմավորումների կոնֆեդերացիա:

Սա, անշուշտ, շատ համարձակ տեսակետ էր, և Սաբահեդդինը, փաստորեն իր ժամանակից առաջ էր ընկել: Հետագայում, ազգային հարցում Սաբահեդդինի հայացքների պաշտպանությամբ հանդես եկավ 1911 թ. ձևավորված «Ազատություն և համաձայնություն» կուսակցությունը, որը հավանություն տալով Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման սկզբունքին, առաջադրեց «Բալկանյան երկրները՝ բալկանյան ժողովուրդներին», «Արաբական երկրները՝ արաբներին», «Հայաստանը՝ հայերին» և «Զրդստանը՝ քրդերին» լոզունգները, որոնք

պետք է դառնային Օսմանյան կայսրության ներքին ինքնավար շրջաններ⁶:

Ապակենտրոնացման սկզբունքն իր եռանդուն պաշտպաններն ունեցավ հատկապես արաբական երկրներում, որոնք դրա մեջ էին տեսնում իրենց բազմաթիվ քաղաքական, տնտեսական, ազգային և մշակութային հարցերի լուծման բանալին: Արաբների դիրքորոշումը շատ կարևոր էր, քանի որ նրանք Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների շարքում փվաքանակով ամենաշատն էին: 1912 թ. Կահիրեում արաբները հիմնեցին Օսմանյան կայսրության վարչական ապակենտրոնացման՝ «Լամարքազիա» կուսակցությունը, որն իր բաժանմունքներն ուներ Սիրիայում, Լիբանանում, Պաղեստինում, Իրաքում և այլուր: Նրա ղեկավարն էր արաբական հայտնի փիլիսոփա, սոցիոլոգ և հրապարակախոս Ռաֆիկ ալ-Ազմը:

«Լամարքազիայի» ծրագրային պահանջն էր Օսմանյան կայսրության արաբական և մյուս ոչ թուրքական վիլայեթների վերածումն ինքնավար նահանգների՝ իրենց տեղական կառավարությամբ և նահանգային օրենսդիր ժողովներով: Նման կարգավիճակ էր նախատեսվում նաև հայկական վիլայեթների համար՝ դիտելով այդ ստեղծված պայմաններում հայկական հարցի լուծման լավագույն տարբերակ:

Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացմանը կողմնակից էին նաև հայերը, պաշտպանելով նրա երկու տարբերակներն էլ՝ Սաբբահեդդինի և «Լամարքազիայի» առաջադրած մոդելները: Այս հարցում սերտ հարաբերություններ հաստատվեցին հայերի և արաբների միջև, սատար կանգնելով միմյանց: Դրա լավագույն դրսևորումն եղավ Արաբական առաջին կոնգրեսը, որը գումարվեց «Լամարքազիայի» նախաձեռնությամբ 1913 թ. հունիսի 18–23–ին Փարիզում: Նրանում Եգիպտոսի, Սիրիայի, Լիբանանի, Իրաքի և Պաղեստինի հայրենասիրական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների և ազգային-քաղաքական գործիչների հետ միասին մասնակցում էր նաև արևմտահայերի պատվիրակը: Կոնգրեսը վերստին հավաստեց արաբների դիրքորոշումն Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման հարցում:

Արաբական առաջին կոնգրեսն իր քննարկումների ժամանակ անդրադարձավ հայկական հարցին և նրա լուծման տարբերակին: Նրա ընդունած բանաձևի 8–րդ կետը հատուկ նվիրված էր հայկական հարցին, որտեղ սաված էր. «Կոնգրեսը հավանություն է տալիս և պաշտպանում օսմանյան հայերի պահանջները, որոնք հիմնված են ապակենտրոնացման սկզբունքների վրա և նրանց պատվիրակի միջոցով ողջույն հղում նրանց»⁷:

Հանդես գալով Արաբական կոնգրեսի բանաձևի վերոնշյալ 8–րդ կետի քվեարկության ժամանակ, կոնգրեսի նախագահ, «Լամարքազիա-

յի» հիմնադիրներից և ղեկավարներից մեկը, արաբական ազգային-ազատագրական շարժման ակամավոր գործիչ Աբդել Համիդ Չահրավին, որը 1916 թ. կախաղան հանվեց երիտթուրքական տրիտովիդատի անդամ, հայ և արաբ ժողովուրդների դաեիժ Ջեմալ փաշայի հրամանով, հայտարարեց. «Սեր հայ եղբայրների դուքայունը նման է մեր դուքայունը: Նրանք այնպիսի մարդիկ են, ինչպես և մենք, նրանք արտագաղթում են, ինչպես և մենք, նրանք մտածում են այնպես, ինչպես և մենք, նրանք պահանջում են այն, ինչ մենք ենք պահանջում: Եվ մենք ցանկանում ենք հաջողություն մեզ և նրանց, և մենք միասնական ենք ապակենտրոնացման պահանջի մեջ»⁸:

Երիտթուրքական կառավարողները, որոնք խիստ կենտրոնացած պետական համակարգի կողմնակիցներ էին և ոչ թուրք ժողովուրդների հանդեպ վարում էին ջարդերի և բռնի թուրքացման քաղաքականություն, կտրուկ դեմ էին ապակենտրոնացմանը, դա համարելով կործանարար կայսրության գոյության համար: Նրանք հանդես էին գալիս թուրքիզմի՝ կայսրության բոլոր ժողովուրդների ձուլման, բռնի թուրքացման կամ վերացման և այդ ուղիով «մաքուր» թուրքական «ազգի» ձևավորման քաղաքականությամբ: Նրանք ոչ միայն մերժում էին ապակենտրոնացումը, այլև հալածանքներ սկսեցին նրա ջատագովների դեմ, որից չխուսափեց անգամ իշխան Սաբրահեդդինը: Վերջինս անվերապահ սպանությունից խուսափելու համար, փախավ իր հայրենիքից և հանգրվանեց Ըվեյցարիայում:

Այժմ անդրադառնանք լիբանանյան կամ ավելի ստույգ «լեռնալիբանանյան մոդելի» էության բացահայտմանը և հայկական հարցի լուծման համար նրա կիրառման վարժին:

Լեռնալիբանանում XVIII դարի վերջին և XIX դ. կեսերին քրիստոնյա և մահմեդական տարբեր համայնքների, մասնավորապես մարոնիների և դրուզների միջև, որոնց շատ հաճախ միանում էին նաև սուննի, շիա, ինչպես նաև քրիստոնյա տարբեր համայնքներ, պարբերաբար տեղի էին ունենում արյանալի բախումներ ու ջարդեր: Դրանք շատ հաճախ հրահրվում էին Ստամբուլի, ինչպես նաև եվրոպական պետությունների, մասնավորապես Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից: Անգլիան սովորաբար հովանավորում էր դրուզներին, իսկ Ֆրանսիան կանգնած էր քրիստոնյա-մարոնի համայնքի թիկունքում: 1845 թ. մայիսին բռնկվեց հերթական բախումը մարոնի և դրուզ համայնքների միջև, որը վերածվեց զանգվածային սպանդի: Արյունալի բախումների զոհ դարձան տասնյակ հազարավար մարդիկ, հիմնահատակ կործանվեցին տասնյակ գյուղեր և այլն: «Նաղաղություն հաստատելու» պատրվակով միջամտեցին

թուրքական զորքերը, որոնք պատժիչ գործողություններ կիրառեցին «անհնազանդներին» նկատմամբ՝ պատճառելով նոր մարդկային զոհեր:

1860 թ. գարնանը բռնկվեցին դրուզական-մարոնիական նոր բախումներ, որոնք վերածվեցին զանգվածային ջարդերի: Մարոնիների և դրուզների զինված խմբերը միմյանց կոտորում էին Բեյրութում, Ջահլեում, Սայդայում, Դեյր ալ-Կամարում: Համարյա ողջ Լիբանանի տարածքում ավերվեց մոտ 60 գյուղ և բնակավայր: Նույն թվականի հուլիս ամսին ջարդեր սկսվեցին Դամասկոսում և նրա շրջակայքում: Այստեղ մահմեդական մոլեռանդները, երբեմն թուրքական զինվորների ուղղակի մասնակցությամբ, կազմակերպեցին քրիստոնյաների լայնածավալ ջարդեր, որի ընթացքում սպանվեց 20. 000 մարդ, ոչնչացվեց 380 քրիստոնեական գյուղ, 540 եկեղեցի, 40 տաճար և այլն: Մեծ էին նաև մահմեդականների և դրուզների զոհերը և կորուստները:

Ստեղծված պայմաններում, 1860 թ. սեպտեմբերի 5-ին, Անգլիան, Ռուսաստանը, Ավստրիան, Պրուսիան և Ֆրանսիան ստեղծեցին միջազգային հանձնաժողով, որին նրանց ճնշման ներքո անդամակցեց նաև Օսմանյան կայսրությունը: Հանձնաժողովի նպատակն էր բացահայտել տեղի ունեցած կոտորածների պատճառները և պատժել մեղավորներին: Սակայն նրա գլխավոր խնդիրն էր ձեռք առնել այնպիսի միջոցներ, որը կկանխեր նման իրադարձությունների կրկնումը և մշակեր Լիբանանի կառավարման նոր վարչաձև կամ նոր կարգավիճակ՝ ստատուտ:

1861 թ. հունիսին հանձնաժողովն ավարտեց այդ քաղաքական-իրավական փաստաթղթի մշակումը, որը ստացավ «Լիբանանի օրգանական ստատուտ» անվանումը: Նա ստորագրվեց 1861 թ. հունիսի 9-ին, Աաամբուլում, Օսմանյան կայսրության և վերոնշյալ եվրոպական պետությունների միջև որպես կոնվենցիա: Ըստ այդմ, Լեռնալիբանանը դառնում էր ինքնավար մահանգ՝ մութասարիֆիյա, որը ղեկավարում էր քրիստոնյան մահանգապետը՝ մութասարիֆը: Մութասարիֆը նշանակվում էր սուլթանի կողմից: Նա կարող էր լինել միայն քրիստոնյա և նրա թեկնածությունը պետք է հավանության արժանանար եվրոպական պետությունների կողմից: Վերջիններս, հանդես էին գալիս որպես Լեռնալիբանանի ինքնավարության երաշխավորներ¹⁰:

Լեռնալիբանանի առաջին կառավարիչ-մութասարիֆ հաստատվեց հայազգի Կարապետ Աբթին Դաադյանը, պետական գործչին բնորոշ բարձր հատկանիշներով օժտված և արդարամիտ մի անձնավորության, որի ջանքերի շնորհիվ խաղաղություն հաստատվեց նրան վստահված ինքնավարությունում: Նա շատ բարի հիշողություն է թողել Լիբանանի պատմության մեջ, իսկ նրա գործունեությունը արժանացել այնպիսի հեղինակավոր մասնագետների դրական գնահատականին, ինչպես Քամալ Սադիբին, Ֆիլիպ Հիթթին, Ա. Կրիմսկին և այլն:

Համաձայն Օրգանական ստատուտի, մութասարիֆին կից ստեղծվում էր Վարչական խորհուրդ, կազմված 12 հոգուց՝ երկուական ներկայացուցիչ վեց հիմնական կրոնական համայնքներից՝ մարոնիական, դրուզական, սուննի, շիա, ուղղափառ քրիստոնյաների և հունա-ունիթորական: Նրա իրավասությունների մեջ էր մտնում հսկողությունը հարկերի հավաքման, բաժանման և ծախսերի վրա:

Լեռնալիբանանը բաժանվեց 6 շրջանների՝ մուլիրիյա, որոնց գլուխ կանգնեցին մուլիրները, որոնցից երեքը՝ մարոնի, մեկը՝ դրուզ, մեկը՝ ուղղափառ և մեկն էլ՝ ունիթորական: Օրգանական ստատուտը սահմանում էր նաև պաշտոնների բաժանման սկզբունքն ըստ կրոնական համայնքների, այն հաշվով, որ նրանց իրավունքները չտոնահարվեն: Լեռնալիբանանը ստանում էր սեփական ոստիկանություն և դատական համակարգ ունենալու իրավունք¹¹:

Ահա այսպիսին է ընդհանուր գծերով լիբանանյան մոդելի բովանդակությունը:

Լեռնալիբանանի Օրգանական ստատուտը, որը գոյություն ունեցավ մինչև 1914 թ., իր ժամանակի համար առաջադիմական քայլ էր և, կարելի է ասել, աննախադեպ երևույթ մի այնպիսի հետամնաց, ռազմաֆեոդալական պետությունում, ինչպես Օսմանյան կայսրությունը:

Լեռնալիբանանը, մնալով Օսմանյան կայսրության կազմում, ստացավ իրոք ինքնավարության կարգավիճակ, որը նվազագույնի հասցրեց սուլթանական իշխանության միջամտությունը մութասարիֆության ներքին գործերին: Երկրամասում հաստատվեց խաղաղություն և համագործակցություն տարբեր կրոնական համայնքների միջև և արձանագրեց որոշակի առաջադիմություն տնտեսական, սոցիալական և կրթական-մշակութային մարզերում:

Լեռնալիբանանի մոդելը, որոշ վախճանություններով, հետագայում, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, կիրառվեց Բուլղարիայի հարցում: 1878 թ. Բեռլինի տրակտատով, Բուլղարիան բաժանվեց երկու մասի: Մի մասում ստեղծվեց բուլղարական ինքնավար պետություն: Նա իրավունք ստացավ ընտրել իր իշխանին, որը, սակայն հաստատվելու էր օսմանյան սուլթանի կողմից՝ եվրոպական պետությունների համաձայնությամբ: Բուլղարիան ստացավ իր Օրգանական ստատուտը՝ Սահմանադրություն ունենալու իրավունքը:

Բուլղարիայի մյուս մասը՝ Արևելյան Ռումելիան, մնալով անմիջականորեն օսմանյան սուլթանի իշխանության տակ, ստացավ վարչական ինքնավարություն: Կառավարիչ նշանակում էր սուլթանը, որն անպայման պետք է լիներ քրիստոնյա, իսկ նրա թեկնածությունն անպայման պետք է արժանանար եվրոպական պետությունների հավանությանը¹²:

Ինչպես տեսնում ենք, կառավարման այդ, լիբանանյան մոդելը՝ Օսմանյան կայսրության այս կամ այն տարածքում վարչական ինքնավար միավորի ստեղծումը, սուլթանի կողմից նշանակվող քրիստոնյա կառավարիչով և եվրոպական պետությունների համաձայնությամբ, որոնք միաժամանակ այդ ինքնավարության երաշխավորներն էին, ունեցավ իր նախադիպելը, որը շատ կարևոր հանգամանք էր միջազգային իրավունքի մեջ: Այդ մոդելը սկզբունքորեն ընդունելի էր սուլթանի համար և կիրառվում էր Օսմանյան կայսրության արաբական և բալկանյան տիրույթներում:

Արևմտահայերը դեմ չէին, որ իրենց արվեր մույն սկզբունքների վրա խարսխված վարչական ինքնավարություն: «Ոգեշնչված լիբանանյան նախադեպով, — գրում է այս հարցի լավատեղյակ Մուսա Պրենսը, — հայերը ցանկանում էին ստանալ մի համեստ վարչական ինքնավարություն պակաս հավակնորդ, քան Լեռնալիբանանի միջազգային ստատուտը»¹³:

Հայկական հարցի լուծման այս տարբերակին կողմ էին հայկական տարբեր քաղաքական և կրոնական գործիչներ, այդ թվում և հայկական շրջաններում մեծ հեղինակություն վայելող Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք Ներսես Վաթապետյանը: Բեռլինի կոնգրեսին հայ պատվիրակության ներկայացրած Հուշագիրը պարունակում էր Լեռնալիբանանի մոդելի սկզբունքային դրույթները, որը, սակայն, անգամ քննարկման առարկա չդարձավ կոնգրեսում:

Կողմերը այս տարբերակին կրկին վերադարձան 1912–1914 թթ.: Դա կապված էր այն նոր բարենպաստ իրադրության հետ, որ ստեղծվել էր 1912–1913 թթ. բալկանյան պատերազմների և Թուրքիայի պարտությունների հետ:

Օգտվելով նպաստավոր իրավիճակից, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Հինգերորդը դիմեց ռուսական կառավարությանը՝ վերստին արժարժել հայկական բարենորոգումների հարցը: Ընդառաջելով հայերի հոգևոր առաջնորդի խնդրանքին, ցարական կառավարությունը մշակեց հայկական բարենորոգումների նախագիծ, որի հիմքում դրված էին Լեռնալիբանանի ինքնավարության հիմնադրույթները: Նախագիծը 1913 թ. ներկայացվեց եվրոպական մեծ տերություններին և քննարկման առարկա դարձավ Ստամբուլում հավատարմագրված նրանց դեսպանների ժողովում մույն տարվա հուլիսի 3–24-ը:

Ո՞րն էր ռուսական առաջարկության բովանդակությունը, որը մեծապես հաշվի էր սաել նաև Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի մինչ այդ ներկայացրած նախագծի գլխավոր դրույթները:

Առաջարկվում էր հայկական վեց վիլայեթները՝ Էրզրումի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Սվազի, Վանի և Դիարբեքիրի, միավորել և ստեղծել մեկ

Հայկական մահանգ, որի գլուխ կանգնած էր լինելու մահանգապետը։ Նա նշանակվում էր սուլթանի կողմից, եվրոպական պետությունների համաձայնությամբ, հինգ տարի ժամկետով, պետք է լինեք օսմանահպատակ քրիստոնյա կամ եվրոպացի։ Նահանգապետի ձեռքում էր կենտրոնացված ամբողջ գործադիր իշխանությունը։ Նրան կից ստեղծվում էր Վարչական խորհուրդ և վեց խորհրդականներ, երեք քրիստոնյա և երեք մահմեդական, ընտրվում էր մախագահական խորհուրդ, որտեղ քրիստոնյաները և մահմեդականները մույնպես ներկայացված էին հավասար քանակով և այլն։

Նախագիծը պարունակում էր մակ ալ կարևոր առաջարկություններ, որոնցից արժե հիշատակել «համիդիեի» վերացման, հայերի բռնազրաված հողերը նրանց վերադարձնելու կամ փոխհատուցելու, Հայկական մահանգում Բալկաններից զաղթած մահմեդականների բնակեցման արգելման առաջարկությունները և այլն։

Այս նախագիծը լավագույնն էր այն բոլոր առաջարկություններից, որ մինչ այդ երբևէ ներկայացվել էր հայկական հարցը լուծելու համար։

Եվրոպական տերությունները տարբեր դիրք գրավեցին ռուսական առաջարկության նկատմամբ։

Անգլիան և Ֆրանսիան սկզբունքորեն ընդունեցին այդ առաջարկությունները։ Ինչ վերաբերում է Գերմանիային, Ավստրո-Հունգարիային և Թուրքիային, ապա նրանք դեմ դուրս եկան դրան։ Նրանք հատկապես վճռականորեն դեմ էին վիլայեթների միավորմանը և միասնական Հայկական մահանգ ստեղծելուն, տերությունների համաձայնությամբ մահանգապետ նշանակելուն, այսպես կոչված մահանգային և տեղական ժողովներում, ինչպես նաև պետական պաշտոններում քրիստոնյաների և մահմեդականների թվական պարիտետի հաստատմանը և այլն։

Գերմանիան իր դաշնակիցների հետ միասին առաջարկեց որպես բանակցությունների հիմք ընդունել թուրքական նախագիծը, որտեղ բացակայում էր Հայկական մահանգ ստեղծելու կետը։ Դրա փոխարեն առաջարկվում էր վերականգնել վեց վիլայեթների կարգավիճակը։ Թուրքիան ըստ էության դեմ էր մակ եվրոպական վերահսկողության հաստատմանը՝ կապված պաշտոնյաների նշանակման և նախագծի կենսագործման հետ։

Նախատեսված երկու նախագծերի շուրջ սկսվեց դիվանագիտական պայքար, որը տևեց մոտ մեկ տարի։ Այդ պայքարում Անգլիան և Ֆրանսիան ակտիվ չէին, հակառակ Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների, որոնք ուժեղ ճնշում էին գործադրում Ռուսաստանի վրա։ Վերջինս հարկադրված գնաց զիջումների։ Սակայն, այդուհանդերձ, նրան հաջողվեց ստիպել Թուրքիային 1914 թ. հունվարի 26-ին ստորագրել համաձայնագիր հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ։

Համաձայնագիրը հիմնական, տերիտորիալ-վարչական տարման հարցում, մերժելով թե Հայկական միասնական մահանգի ստեղծման և թե վեց վիլայեթների մինչ այդ գոյություն ունեցող կարգավիճակի պահպանման առաջարկությունները, ընտրեց նոր տարրերակ: Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց երկու գոտու: Առաջին գոտու մեջ միավորվեցին Էրզրումի, Սվազի (Աերասահայի), և Տրապիզոնի վիլայեթները, իսկ երկրորդ գոտու մեջ՝ Բիթլիսի, Վանի, Խարբերդի և Դիարբեքի (Տիգրանակերտի) վիլայեթները: Առաջին գոտու կենտրոն էր դառնում Էրզրումը, իսկ երկրորդ գոտու կենտրոն՝ Վանը: Յուրաքանչյուր գոտու ղեկավար էր նշանակվում Ընդհանուր տեսուչը, որը պետք է լիներ օտարերկրացի, այսինքն նա չէր կարող լինել թուրքահայատակ: Ընդհանուր տեսուչին նշանակում էր օսմանյան կառավարությունը եվրոպական մեծ պետությունների երաշխավորությամբ:

Ընդհանուր տեսուչը, լինելով տվյալ գոտու կառավարիչը, ստանում էր գործադիր իշխանությունն իրականացնելու որոշակի լիազորություններ: Նա իրավասու էր աշխատանքի ընդունել և ազատել պաշտոնյաներին, լուծել հողային վեճերը և այլն:

Տեղական խորհուրդների անդամներն ընտրվելու էին քրիստոնյաների և մահմեդականների միջև թվական հավասարության պահպանման սկզբունքով: Այդ նույն սկզբունքով էին նշանակվելու նաև պաշտոնյաները: Կողմերը համաձայնության եկան վերացնել «Համիդիեն» և նրա վտխարեն ստեղծել պահեստային հեծելազոր և այլն¹:

Այս համաձայնագիրը, չնայած մի շարք կարևոր հարցերում մի քայլ ետ էր համեմատած ռուսական մախազի հետ, այնուամենայնիվ, դա ևս ընդունելի էր հայերի համար: Նա ստեղծում էր որոշակի կարգավիճակ և կառավարման համակարգ հայության համար, որը, չնայած իր թերություններին, այդուհանդերձ, ավելի մախընտրելի էր, քան թե Կայսրությունում և նրա հայկական շրջաններում տիրող կամայականությունները և անարխիան:

Փաստորեն, լիբանանյան մոդելով հայկական հարցի լուծումը տեղափոխվում էր բոլորովին նոր հարթություն, ստեղծվում էր իրավական նոր դաշտ՝ ամրագրված միջազգային պայմանագրով: Դրվում էին կայսրության շրջանակներում հայկական տարածքների ինքնավարության հիմքերը, նվազագույնի հասցնելով իշխանությունների միջամտությունը:

Թուրքական կառավարությունը եվրոպական տերությունների համաձայնությամբ Առաջին գոսա Ընդհանուր տեսուչ նշանակեց Հռլանդիայի քաղաքացի Վեստենենկին, իսկ Երկրորդ գոտու Ընդհանուր տեսուչ՝ Նորվեգիայի քաղաքացի՝ Հոֆին: Նրանք երկուսն էլ ժամանեցին Լոնստանդնուպոլիս, պատրաստ մեկնելու իրենց նշանակման վայրը և անցնելու իրենց պարտականությունների կատարմանը: Հոֆը նույնիսկ

ժամանեց իր նստավայրը՝ Վան։ Ինչ վերաբերում էր Վեստենենկին, ապա նա մնաց Կոստանդնուպոլիսում և չհասցրեց մեկնել Էրզրում։ Երկուսն էլ չհասցրեցին անցնել իրենց պարտականությունների կատարմանը։ Շուտով սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը և Թուրքիան ու Ռուսաստանը, Անգլիան և Ֆրանսիան հայտնվեցին հակադիր, թշնամական խմբավորումներում։ Օգտվելով դրանից, Թուրքիան չեղյալ հայտարարեց հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ 1914 թ. հունվարյան ռուս-թուրքական համաձայնագիրը, իսկ Հռֆին և Վեստենենկին արտաքսեց երկրից։

Թեև պատմությունը «եթե» չի սիրում և դյուրին է պատմության հետքերից դատողություններ անել, սակայն, կարծում ենք, որ սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ հայերը երբեք այդքան մոտ չեն եղել իրենց հարաբերությունները օսմանյան իշխանությունների հետ նոր սկզբունքների վրա կառուցելու և սկզբունքային բնույթի նոր քայլ կատարելու հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ, ինչպես 1914 թ. ռուս-թուրքական պայմանագրի ստորագրումից հետո, որը խաբսխված էր լիբանանյան մոդելի վրա։ Սա, հավատացած ենք, կարող էր դառնալ շրջադարձային արևմտահայության և ընդհանրապես համայն հայության պատմության մեջ։ Նման եզրակացության համար հիմք է հանդիսանում այն իրողությունը, որ լիբանանյան մոդելը և՛ Լիբանանին և՛ Բուլղարիային առաջնորդեց դեպի անկախություն։ Երկուսն էլ դարձան անկախ պետություններ։ Իսկ ինչու՞ չէր կարող նույնը պատահել նաև Հայաստանի հետ։

Ամփոփելով, կարող ենք ասել, որ արևմտահայությունը ձգտել է իր հարցը լուծել Օսմանյան կայսրության շրջանակներում։ Նրա համար ընդունելի են եղել և բարենորոգումները, չնայած դրա որոշակի ամորֆ լինելուն, և ապակենտրոնացումը, և Լեոնալիբանանի ինքնավար ստատուսի տարբերակը։

Դժբախտաբար, զանազան հանգամանքների բերումով, այդ տարբերակներից և ոչ մեկը հնարավոր չեղավ կենսագործել։ Գործադրվեց միայն մի տարբերակ՝ զանգվածային կոտորածների տարբերակը։

Եվ ջարդերի դողաճների ներքո Հայկական հարցը մտավ իր զարգացման երրորդ և ամենաողբերգական՝ Ցեղասպանության, վալը¹⁵։

NIKOLAY HOVHANNISYAN

THE LEBANESE MODEL OF SOLUTION OF ARMENIAN QUESTION IN THE OTTOMAN EMPIRE

There were several projects for the solution of the Armenian question in the Ottoman Empire—implementation of reforms in the Armenian regions decentralization of the Empire, etc.

The paper deals with a model, which was used in the Ottoman Empire for solution of national question, known as the "Lebanese model". It was first used in 1861, when the Mount Lebanon received some kind of autonomy under the head of a Christian Governor (Mutassarif), appointed by the Ottoman Sultan by recommendation of European powers, who were the guarantees of the autonomy.

Later, after the Berlin congress, 1878, this model was used for the solution of the Bulgarian crisis.

So, the Lebanese model could become an universal method for the solution of numerous complicated national questions within Ottoman Empire. The Armenian question was one of them.

When there were failed all attempts to resolve the Armenian question on the principles of administrative reforms or decentralization of the whole Empire, it was made an attempt to reach that aim through implementation of the Lebanese model.

On January 26, 1914, the Russian government, at last succeeded to make the Ottoman Sultan to conclude an Agreement on the principles of reforms in Western Armenia on the base of the Lebanese model.

According to this agreement, Western Armenia was divided into two zones. The first zone consisted of the vilayets of Erzurum, Sivas and Trapezund with the center in Erzurum city, while the second zone included four vilates of Bitlis, Van, Kharberd and Diyarbekir, Van city as its capital. There were appointed Governors or General Inspectors for each zone—Vesteenk, a Dutch citizen, for the second zone, and Hoff, a Norwegian citizen, for the second zone. The General Inspectors were appointed by the Sultan government by recommendation of the European Great powers. It was one of the conditions of the Lebanese model.

The General Inspectors had right to carry out plenipotentary for executive power in their zones. There were organized Local Councils, whose members were elected from the Christians and Muslims on the principle of the equal representation. This principle was established also for the official employees.

This model was the best model which whenever had been suggested for the solution of the Armenian question. Its implementation could open new page in the history of the Armenian people and in the Armenian-Turkish relations.

But, unfortunately, the Ottoman powers, after the beginning of the First World War, annulled the Russian-Turkish Agreement of January 26, 1914. And instead of the Lebanese model the Ottoman powers for the solution of the Armenian question had organized and implemented the Genocide of the Armenians.

ՃԱՆՈՑԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Дипломатический словарь, т. III, М., 1964, с. 122—123.
2. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923), Երևան, 1972, էջ 92:
3. Дипломатический словарь, т. I, М., 1960, с. 178.
4. Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917 гг., М., 1952, с. 205.

5. Moussa Prince, Un genocide impuni. L'Armenocide, Heidelberg Press – Lebanon, 1967, p. 28.
6. Луцкий В. Б., Новая история арабских стран, М., 1963, с. 301.
7. Արաբական Առաջին կոնգրեսի փաստաթղթերը, 1913, Բեյրութ, 1985, էջ 117 (արաբերեն), Ն. Հովհաննիսյան, Արաբական առաջին կոնգրեսը 1913 թ., Հայկական հարց Հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 51:
8. Արաբական Առաջին կոնգրեսի փաստաթղթերը, էջ 117:
9. Луцкий В. Б., Новая история арабских стран, с. 118–119.
10. Оганесян Н. О., Арабская историография по новой истории Армении – в кн. Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, Ереван, 1993, с. 187–188.
11. Նաջարյան Ե. Հ., Լիբանանը XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին կեսին, Երևան, 1985, էջ 327–332:
12. Дипломатический словарь, т. I, с. 178.
13. Moussa Prince, Un genocide impuni. L'Armenocide, p. 28.
14. Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении 26 ноября 1912 года – 10 мая 1914, П., 1915, с. 158–180.
15. Այդ մասին մանրամասն տես. Hovhannisyan N., The Armenian Genocide. Armenocide, Yerevan, 2002.